

blijk zijn van 'de toegenomen juridisering van onze samenleving' waarvan H. N. Brouwer, president van de Utrechtse rechtbank, in zijn voorwoord spreekt.

A. H. Huussen jr.

M. Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858* (Bouwhistorische en archeologische studies 's-Hertogenbosch I; Utrecht: Matrijs [2000], 224 blz., f39,95, ISBN 90 5345 142 0).

Bij de kathedraal in Den Bosch werd in 1984 in een bouwput op een deel van de voormalige begraafplaats een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek vormde de aanleiding voor deze eerste Nederlandse historische studie over een kerkhof bij de belangrijkste kerk van de stad. *Dood en begraven* is een historisch onderzoek naar de sociaal-economische status van de begravenen op het gehele Sint-Janskerkhof. Daarnaast is er aandacht voor de gebruiken rond overlijden en begraven. De publicatie bevat een naam- en plaatsregister, een bronnen- en een notenapparaat.

Den Bosch kwam in 1629 onder Hollands en daarmee protestants bewind. Tevergeefs bestreden de nieuwe machthebbers het katholicisme. Er kwam een samenwerking op praktische gronden, maar in deze studie blijft enigszins onduidelijk hoe de verhouding tussen katholieken en protestanten was. De auteur heeft veel gekwantificeerd. Hij geeft cijfers over aantallen, geslacht en leeftijd van de begravenen. Ook vormen zaken als de prijs van de doodskist en van het gehuurde baarkleed aanduidingen voor de status en economische positie van de begravenen. De tabellen worden in de tekst breedvoerig uitgelegd. De conclusies van veel gedetailleerd kwantitatief onderzoek lijken voor de hand te liggen.

De leefomstandigheden in Den Bosch waren slecht, de bevolking was arm en er heersten veel ziekten. Het Sint-Janskerkhof was sinds het midden van de vijftiende eeuw in gebruik. De meeste begravenen waren armen. Bepaalde groepen economisch zwakkeren zoals patiënten uit het gasthuis, geestelijk gestoorden en militairen werden ook op het kerkhof begraven. In de negentiende eeuw werd het zo vol dat de graven erg snel geruimd werden. Pas in 1858 werd, vanwege epidemiegevaar, het kerkhof gesloten. De kleine groep rijke overledenen werd tot 1811 deels begraven in de kathedraal. Op het kerkhof lagen ze op een apart gedeelte. Lange tijd was het kerkhof niet alleen een begraafplaats, maar had het, met het aangrenzende grasveld, een belangrijke maatschappelijke functie. Het diende voor bijeenkomsten en het was speelplaats, bleekveld of vuilstortplaats. Bij het katholiek herstel in de Franse tijd werd het kerkhof een belangrijke inkomstenbron voor de katholieke kerk. Dit werd een belangrijk motief voor een beter onderhoud. De 421 in 1984 gevonden begravingen dateren vooral uit de negentiende eeuw. De opgraving van de begraafplaats betrof door tijdnood overigens maar een steekproef van de drie- tot vierduizend graven die in de bouwput aan het licht kwamen. In het historisch onderzoek is door de beschikbare bronnen ook de meeste aandacht voor de negentiende eeuw en de tweede helft van de achttiende eeuw.

De vraagstelling van *Dood en begraven* had beperkter en duidelijker kunnen zijn. Het was waarschijnlijk interessanter geweest het archeologisch en het schriftelijk bronnenonderzoek gecombineerd te publiceren, toegespitst op de periode van de archeologische resten. Nu is er nog een aparte publicatie van het archeologisch onderzoek gepland en zijn slechts enkele bevindingen van dit onderzoek in deze studie verwerkt.

M. van Deursen

P. Brasse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Dissertatie Wageningen 1999, A. A. G. Bijdragen XXXVIII, Werken uitgegeven door Gelre LI; Wageningen: Afdeling agrarische geschiedenis, Landbouwwuniversiteit, Arnhem: Vereniging Gelre, 1999, 563 blz., ISBN 90 71884 09 0).

De landbouwgeschiedenis heeft in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw een hoge vlucht genomen. Gedegen bronnenonderzoek en een systematische aanpak stonden garant voor een toename van het wetenschappelijk belang; aandacht voor regionale varianten verdiepte het inzicht; het thema won aan gewicht door van een beschrijving van 'peoples, cows and ploughs' over te stappen op een brede plattelandsgeschiedenis. Brusse zet in deze een gewichtige stap door extra aandacht te besteden aan welvaartsaspecten. Hij wijdt uit over de verwerving van onroerend goed en de voor- en nadelen van pacht; hij besteedt aandacht aan materiële cultuur, middels wijzigingen in het consumptiepatroon, verbeteringen in de inrichting van de woning en verhoging van het leefcomfort. Alleen de geschiedenis van het welzijn ten plattelande blijft nog ongeschreven. Over de plattelandssamenleving met zijn gesloten huwelijksmarkt, zijn specifieke feestcultuur, en het bestraffend optreden van volkse collectieven vernemen wij slechts iets via verwijzingen naar peasanteske elementen in de overlevingsstrategieën.

Brusse bouwt zijn verhaal zorgvuldig op. Hij opent met de bekende tegenstelling. Zoals in alle randprovincies van de Republiek steeg in de Over-Betuwe de omvang van de bevolking in de zeventiende eeuw langzaam, terwijl de prijzen van de landbouwproducten snel daalden. Het was des te verwonderlijker, omdat de omstandigheden in deze streek verre van florissant waren. De twee overstromingsrivieren, die het gebied begrensd, leverden beslist geen optimale infrastructuur en de immer te vochtige rivierklei liet geen hoge graanopbrengsten toe. De veranderingen in de sociale stratificatie lijken de kwade kansen te bevestigen. Het aandeel van de paardenhouders in de beroepsbevolking nam tussen 1650 en 1850 met de factor drie af.

Toch is er geen sprake van marginalisering, laat staan van een daling van de bevolkingsomvang vanwege de nooddrift. De noodzakelijke aanpassingen kwamen op geheel andere wijze tot stand. Binnen en buiten de landbouw namen de bestaansmiddelen toe. Tussen 1650 en 1720 bouwde een toenemend aantal tabakkers op een minuscuul bedrijf een redelijk bestaan op. De stijging van de arbeidsproductiviteit werd vertaald in een daling van de arbeidskosten elders. Omstreeks 1700 verdween de seizoensarbeid. De grootgrondbezitters bespeurden een nakend nieuw evenwicht. Deelpacht op het tabaksland en vanaf 1740 op het aardappelland verlaagde de tceltrisiko's en verbeterde de toegang tot de markt voor alle betrokkenen. Zelfs de kleinste agrariër ontdekte de voordelen van het beroep op de ambachtsman, de handelaar en de dienstverlener, zolang die specialisaties maar vermeed. De schoolmeester, de schoenmaker en de metselaar tabakten mee.

Daling van kosten, spreiding van risico's, gecombineerd met flexibele inzet van mogelijkheden en middelen schiepen het besef dat aanpassingsbereidheid in deze streek de meest werkzame overlevingsstrategie was. Gestaag werd gewerkt aan de uitbouw van het kleine voordeel. De mindere man oriënteerde zich, waar mogelijk, op de markt. Af en toe kon hij er ook iets besteden. In 1740, toen de prijzen eindelijk weer begonnen te stijgen, was het drinken van koffie en thee al van laag tot hoog in zwang. De middengroep besteedde inmiddels ook aandacht aan de verbetering van de woninginrichting. Tussen 1750 en 1775 had elke keuter een ledikant en een kachel. De bovenlaag, bestaande uit grote boeren met zucht naar prestige, wist zich in de tweede helft van de achttiende eeuw te voorzien van een chaise, een luxe kast, een uurwerk en een spiegel.